

VEGYES HÁZASSÁG ÉS ASSZIMILÁCIÓ

Érvek a keresztény–zsidó házasság bevezetése mellett

KONRÁD MIKLÓS

INTERMARRIAGE AND ASSIMILATION

Arguments for the Introduction of Christian–Jewish Marriage

This article assumes that the examination of political discourses on the reasons for introducing the possibility for Jews and Christians to enter into mixed marriages can be particularly fruitful in the study of the vision that the Christian Hungarian political and cultural elite had of the future of the Jews in Hungary. The article concludes that although this elite did not really allow itself to be explicit, it hoped that mixed marriages would gradually lead to the total disappearance of the Jewish minority.

Keywords: Jews, Christians, Hungarians, 19th century, intermarriage, assimilation, liberalism, nationalism

---

Mi legyen a zsidókkal? Hogyan viszonyuljon hozzájuk a keresztény magyar társadalom? Ezek a kérdések, vagyis a keresztény–zsidó együttélés dilemmája a magyar közvélemény számára az 1839/40-es diéta idején merült fel először. A reformkor e páratlanul liberális fellelkesülésének hónapjaiban az alsótáblán nagy többséggel megszavazott törvényjavaslat emancipálta az ország zsidó vallású lakosait, vagyis polgári jogaik tekintetében egyenlővé tette őket az ország nem nemes lakosságával, ami az 1848-as forradalom által elsöpört rendi Magyarországon a legtöbb volt, mi adható. A törvényjavaslat a csak részleges jogki-terjesztő rendelkezésekre hajlandó felsőtábla ellenkezésén megbukott, ám a kérdés, vajon a zsidóknak miként kellene beilleszkedniük a keresztény, illetve mind hangsúlyosabban: a keresztény magyar társadalomba, ettől kezdve a politikai élet rendszeresen visszatérő, az országgyűlésen, a sajtóban és a vitairadalomban gyakran tárgyalt témájává vált.¹

A kérdés ekkortól igényelt választ, mert ekkor vált problémává. Amíg a zsidók megmaradtak jogi különállásukban és jogfosztottságukban, a rendi társadalom légüres terében, és nem lépték át annak a – ha nem is fizikai, de társadalmi, kulturális és szimbolikus – gettónak a határait, amelyben a rendi társadalmon kívüliségük tartotta őket, az ország politikai és kulturális elitjét sem érdekelték különösebben. Az emberiség – legalábbis az

---

Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály.

¹ A rendek által 1840. március 24-én elfogadott emancipációs törvényjavaslat létrejöttéről és sorsáról lásd Erdmann Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Bp., 2014. 284–297. A reformkori diéták zsidókat érintő vitáiról általában lásd Simon László: *Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848). Különös tekintettel a nemzetiségre*. Debrecen, 1936.

európai fehér ember – egyetemes azonosságát hirdető felvilágosodás azonban felszínre hozta a kérdést, amelyre a reformkorban kialakuló, majd a dualizmus korszakában a magyar politikai elit körében mindvégig domináns, egyaránt szabadelvű és nacionalista nemzeti liberalizmusnak választ kellett adnia.²

A keresztény magyarok és a magyarrá válni hivatott izraeliták együttélésének sikerén elmélkedő keresztények a zsidókra hárították a teendők javát. Zömében azt taglalták, miként alakuljon át a zsidó, jellemének mely defektusaiból vetközzék ki, életmódjának mely jellegzetességeivel hagyjon fel, és vallásának mely parancsolatait iktassa ki, hogy ez az együttélés lehetségessé váljék, s a többségi keresztény társadalom elfogadja őt egyenjogú polgárnak és egyenlő értékű magyarnak. A zsidók egyenjogúsítása mellett kiálló reformkori liberálisok persze tisztában voltak saját közegük előítéleteivel – Eötvös Józsefnek a főrendi táblán a zsidók polgárosítása védelmében 1840. március 31-én mondott híres beszéde, majd annak szenvedélyes röpirattá bővített változata nem volt más, mint a zsidókkal szembeni régebbi és újabb keletű előítéletekből fakadó emancipációellenes érvek módszeres cáfolata.³ Míg azonban a keresztényektől „csupán” előítéleteik leküzdése kéretett, a zsidókat az asszimilációs elvárások sokkal összetettebb feladatok elé állították. Az együttélést akadályozó (vallási) szokásaik elhagyásán kívül a világban és a keresztény magyar társadalomban elfoglalt helyükről alkotott képüket, identitásukat is radikálisan meg kellett változtatniuk, hogy a Messiás eljöveteleig ideiglenes szétszóródásban senyvedő zsidó nemzet fiaiból magyar hazafivá váljanak, jiddis nyelvet használó pajeszos zsidókból a nemzet sorsával azonosuló, magyarul beszélő és érző izraelita honpolgárokká.⁴

Az integrációra törekvő zsidókkal szemben felállított – hangsúlyjaiban egyébként folyamatosan alakuló – elvárások megfogalmazása azonban a két csoport közötti viszony problémájának értelemszerűen csak az egyik, a zsidókat illető felére adhatott választ. Maradt a kérdés, vajon kellő transzformációjuk esetén miként viszonyuljanak hozzájuk a keresztény magyarok? A liberális nacionalizmus szemszögéből a válasz egyértelmű volt: befogadóan. A zsidókat sújtó jogkorlátozottság fokozatos felszámolása, majd az 1867. decemberében törvénybe iktatott egyenjogúsításuk a polgári jogegyenlőség igényének való megfelelésen túl nemzetpolitikailag csak azáltal nyerhette el értelmét, ha elősegítette a végső célt: a két réteg társadalmi összeolvadását. Amint a tiszaezlári perben vádlott zsidók 1883. augusztusi felmentése után országszerte kitört antiszemita zavargásokkor a nagyváradi Rózsabokor vendéglő kerthelyiségében összegyűlt polgárok előtt Tisza Kálmán miniszterelnök kijelentette, míg a zsidóknak nem szabad az antiszemita miatt „elkese-

² A zsidók helyzetéről az 1839/40-es országgyűlést megelőzően a közvélemény csekély érdeklődése mellett folytatott diétai vitákról lásd Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830. I–II. *Századok* 148–149 (2014–2015) 625–663., 1163–1209.

³ Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Bp., 1981. A tanulmány eredetileg a *Budapesti Szemle* második és egyben utolsó, 1840-es évszámot viselő, de már 1841 februárjában megjelent kötetében látott napvilágot. Eötvös érveiről bővebben lásd Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle* 56 (2014) 495–509.

⁴ Konrád Miklós: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok* 154 (2020) 903–934.; Uő: A zsidó jellem mint konstrukció és (kényszer)örökség. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. I–II. Szerk. Dénes Iván Zoltán Bp., 2019–2020. II. (Egyéni és kollektív önmeghatározások) 217–239.

redve visszavonulni”, a keresztény magyaroknak „kötelessége [...] még szorosabbra fűzni a társadalmi együttlétet hit- és fajkülönbség nélkül”.⁵ E kölcsönös közeledés pedig óhatatlanul felvetette az együttélés legintimebb fokának, vagyis a vegyes házasságnak a kérdését, amely az 1840-es évektől, tehát az emancipációs-asszimilációs vitákkal egyidejűleg az országgyűlési ülések, sajtócikkek, röpiratok rekurrens témája lett. Sőt baráti beszélgetésekre is, amint kitűnik a régi Liptó vármegyei nemes családból származó Slachta Etelka naplójából. Midőn 1841 nyarán egy balatonfüredi társaságban elköltött ebéd során a zsidókról vitatkoztak, Szekrényessy József, a Nemzeti Casino és a Pesti Lovaregylet titkára emancipációjukon túlmenően a vegyes házasságok mellett is kiállt, hiszen „fő cél, hogy vérük a keresztényekével keveredjék”, mire jövődöbéli felesége „gúnyval”, de „komo-lyan” megjegyezte: „Így a keresztények vére is megromoljon?”⁶

A vita ekkor még pusztán elméleti síkon mozgott, hiszen polgári házasság hiányában nemhogy keresztények és zsidók, de keresztények sem köthettek egymás közt egyházon kívüli házasságot. A házasságokat a felekezeti jogok szabályozták, ötféle egyházi házassági jog és bíraskodás volt érvényben. Mivel a keresztények nem térhettek át a zsidó vallásra, vegyes párok csak oly módon kelhettek egybe, hogy a zsidó fél elhagyta vallását, és megkeresztelkedett. A keresztény–zsidó vegyes házasság tehát egy tágabb kérdéskörnek, a polgári házasság bevezetése körüli küzdelmek és viták történetének a része. Mivel engem ebben a tanulmányban az asszimilációs elvárásoknak az a dimenziója érdekel, amely a keresztény–zsidó vegyes házasságról vallott nézetek révén tárható fel, a polgári házasság körüli általános vitákat mellőzve a keresztény–zsidó házasság engedélyezésének rögzös jogi-politikai útját is csak nagy vonalakban összegzem.

A keresztények és zsidók közötti házasság engedélyezésének első országgyűlési nekirugaszkodása kevesebb mint egy héttel az 1848-as forradalom kitörése után történt. Egy az alsótáblán 1848. március 21-én sebtében készített törvénytervezet oly módon nyilvánította törvényesnek a zsidók és keresztények közötti polgári házasságot, hogy az előbbiek egyenjogúsításáról nem rendelkezett. A pozsonyi antiszemita zavargások közepette ülésező rendek által hevenyészve alkotott törvényjavaslat szinte azonnal feledésbe merült, az országgyűlés nem is tárgyalta.⁷ Három hónappal később, július 26-án Kállay Ödön immár a népképviselési országgyűlés elé nyújtotta be emancipációs törvényjavaslatát, amely szintűgy „törvényileg érvényesnek” tekintette a „keletkezendő” keresztény–zsidó vegyes házasságokat. Kállay törvénytervezete az osztályokhoz került véleményezésre, a kilenc osztály közül hat a következő ülésfolyamra való elnapolását javasolta, így az alsóház ezt

⁵ Tisza Kálmán Nagyváradon. *Nemzet* 1883. szeptember 20. [1.]; Tisza Nagyváradon. *Budapesti Hírlap* 1883. szeptember 20. 4. A miniszterelnök beszédét az *Egyenlőség* című neológ hetilap is közölte, elégedetten nyugtázva, hogy „e nyilatkozatból nemcsak a kormányelnök erőteljes szavai hangzottak fel, hanem a szabadelvű politikus fenkölt szelleme is szól”. A miniszterelnök az antisemitizmusról. *Egyenlőség* 1883. szeptember 23. 4.

⁶ „...kacérkodni fogok vele”. *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1840. december - 1841. augusztus*. Közread. Katona Csaba. Győr, 2006. 162.

⁷ Pozsony, márt. 21-én. *Pesti Hírlap* 1848. március 24. 251–252.; Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. [Bp.] 1998. 32–33.; Konrád Miklós: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. *Múlt és Jövő* 28 (2017) 3. sz. 31.

sem tárgyalta.⁸ A szegedi nemzetgyűlés utolsó ülésnapjának utolsó tárgyaként 1849. július 28-án egyhangúlag elfogadott, ám a tizenhat nappal későbbi világsi fegyverletétel miatt érvénybe nem lépett emancipációs törvény „polgári következményeire nézve” ugyancsak engedélyezte a keresztény és „mózesvallású” lakosok házasságát.⁹ Ezt követte „a keresztény és izraelita között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról” szóló, vagyis a polgári házasság részleges, kizárólag a keresztény–zsidó párokra vonatkozó bevezetését célzó törvényjavaslat, amelyet Pauler Tivadar, Tisza Kálmán vallás- és közoktatásügyi minisztere 1881-ben terjesztett a képviselőház elé. A javaslatról az igazságügyi bizottság csak 1883 tavaszán készült el jelentésével, a törvénytervezet képviselőházi tárgyalása 1883 novemberében vette kezdetét. Miután a képviselőház által elfogadott javaslatot a főrendiház addigi dualizmus kori történetében példátlan módon kétszer is leszavazta, 1884 januárjában a Tisza-kormány meghátrált, és a javaslat lekerült az országgyűlés napirendjéről.¹⁰ Az ország zsidó és keresztény lakosai végül 1895. október 1-jétől kelhettek egybe polgárilag, mivel az állami anyakönyvezés megindulásával ekkor lépett hatályba az általános és kötelező polgári házasságot bevezető, az egyházpolitikai reformok keretében 1894. december 18-án kihirdetett 1894. évi XXXI. törvénycikk „a házassági jogról”.¹¹

Ezek a politikai események alkotják a kontextusát annak a kérdésnek, amelyre az alábbiakban keresem a választ: mit vártak, vajon mit reméltek a keresztény–zsidó polgári házasságtól azok a politikusok és értelmiségiek, akik az 1840-es évek és a polgári házasság 1895-ös bevezetése között annak szükségességéről a liberális nacionalizmus ideológiai keretében gondolkodva fogalmazták meg érveiket. A téma eddig nem keltette fel a történetírás érdeklődését. Ennek jele, hogy a történészek még arra a kérdésre is máig eltérő válaszokat adnak, vajon mi lehetett az elsődleges oka annak, hogy Tisza Kálmán kormánya – és ami nem kis ironia, azon belül a kortársai szerint antiszemita Pauler Tivadar – egyáltalán betervezte a keresztény–zsidó polgári házasságról szóló törvényjavaslatot.¹² Saját akarata ellenére tette, az egyre türelmetlenebb liberális közvélemény nyomásának engedve?¹³ Vagy mert a zsidók társadalmi beilleszkedésének előrehaladásával a vegyes házasság tiltása saját meggyőződése szerint is mindinkább anakronisztikus jogi anomáliának tűnt?¹⁴ Avagy gesztusnak szánta a zsidók felé, mintegy kompenzációként az

⁸ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. Beér János. Bp., 1954. 869–870.; *1848–1849 a magyar zsidóság életében*. [1948.] Szerk. Zsoldos Jenő. [Bp.,] 1998. 168–170.

⁹ A zsidó emancipáció ügye az 1848/49-iki nemzetgyűlésen és egyéb egyházi kérdések. *Magyar-Zsidó Szemle* 11 (1894) 389. A törvény létrejöttéről lásd Miskolczi Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Bp., 1999. 37–42., 67–96.

¹⁰ K. Török Mihály Miklós: *A magyar egyházpolitikai harc története. Az 1847–48. pozsonyi országgyűléstől 1895-ig*. Bp., 1933. 65–77.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Bp., 2001. 68–69.; Prepuk Anikó: *Miért nem nyert képviseletet az izraelita felekezet a dualizmus kori főrendiházban?* *Századok* 154 (2020) 941–944.

¹¹ Jean Bérenger – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Bp., 2008. 372–376.

¹² Pauler zsidóellenességéről lásd Acsády Ignác: *Pauler Tivadar és a nyíregyházi törvényszék. Egyenlőség* 1882. december 3. 1–2.; Tisza és Pauler. *Budapesti Hírlap* 1883. szeptember 12. 5.; Kubinszky Judit: *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Bp., 1976. 165–166.; Gunst Péter: *Marczali Henrik*. Bp., 1983. 71.

¹³ K. Török: *A magyar egyházpolitikai harc története*, 71.

¹⁴ Bérenger–Kecskeméti: *Országgyűlés és parlamenti élet*, 363.

antiszemita válság során elszenvedett sérelmeikért?¹⁵ Az általam felvetett kérdést mindazonáltal érdemesnek tartom a vizsgálatra, mert az asszimilációs elvárások problémakörétől eltérően, ahol a kérdés az volt, hogy mit tegyenek a zsidók az integrációjukért, a vegyes házasságról nyilatkozók arról beszéltek, vajon mi történjék a keresztény magyar társadalomba integrálódó zsidókkal, ez pedig jóval inkább alkalmat kínált arra, hogy őszintebben kifejezzék a zsidók és keresztény magyarok közös jövőjét illető nézeteiket. Nevezetesen a dualizmus kori keresztény politikai és kulturális eliten belül nem kizárólagos, de domináns kívánalmat, hogy a zsidók olyképpen olvadjanak be a magyar társadalomba, hogy idővel másságuk minden jele sorvadjon el, vagyis szűnjének meg zsidók lenni.

A zsidók és keresztények egybekelését pártoló érvek bemutatása előtt megemlíteném: a liberális táborral szembehelyezkedve elsősorban a katolikus egyház képviselői elleneztek, hogy a zsidók vallásuk fenntartása mellett házasságra léphessenek az ország keresztény lakosaival, míg a faji antiszemitizmus hívei a zsidóságot levetkőzni képtelen zsidók vérvegyülését ítélték el a keresztény magyarokkal. A vegyes házasságok bevezetése ellen az előbbiek részben zsidóellenes előítéleteik miatt léptek fel, részben mivel a polgári házasság bevezetése csorbát ejtett az egyház társadalom feletti hatalmán, végül mert a polgári házasság eszméje eleve „homlokegyenest” ellenkezett a katolikus egyháznak a házasságot szentségként elismerő hitelveivel, ahogyan ezt Vaszary Kolos bíboros hercegprímás a polgári házasságról szóló törvényjavaslat első, 1894. májusi főrendiházi vitáján kijelentette.¹⁶ A modern antiszemitizmus képviselői számára a vegyes házasság kívánalma tökéletes illusztrációja volt a liberálisok naiv hitének, Istóczy Győző szavaival annak a „nevetséges utópiá”-nak, hogy a zsidó faj „beolvasztása” bármiféle módon elérhető.¹⁷ Hogy a vegyes házasság meghozza „a zsidóknak a keresztény társadalomba való beolvadását”, tromfolt rá Ónody Géza, ez „teljességgel lehetetlen”.¹⁸ Zsidók és kereszté-

¹⁵ Prepuk: Miért nem nyert képviseletet az izraelita felekezet, 944. Más szerzők úgy szenteltek részletes beszámolót a törvényjavaslat sorsának, hogy benyújtásának okát fel sem vetették. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* I–II. Bp., 1934. I. 223–224.; Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 68–69.

¹⁶ *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója.* III. Bp., 1894. 128. A keresztény–zsidó polgári házasság katolikus szempontú korábbi bírálataira lásd Dr. J. G.: *Némely igénytelen nézetek, vallásilag véve, a magyarhoni zsidók meghonosítása s a magyar nemzetteli egybeolvadása ügyében.* Kőszeg, 1843. 24–26.; Ethei Sebők László: *A polgári házasság. Különös figyelemmel a tárgy jogi részére.* Eger, 1868. 129–130.; Kell-e nekünk polgári házasság? *Katolikus kérdések* 1 (1872) 12. sz. 7., 18–20.; Poór Antal alesperes és Hérits Antal plébános, mindketten szabadelvű párti képviselők beszédei 1879. március 17-én: *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* IV. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1879. 203., 205–206., 217. A mérsékelt ellenzéki pap Lessko István, a szabadelvű párti kanonok Miehl Jakab és a szintén kormánypárti Roszival István helyettes alesperes beszédei 1883. november 20-án: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XIII. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1883. 153–157., 159–161. A „felsődíosi lelkész” mivoltát röpirata címloldalán is feltüntető Jedlicska Pál azzal tűnt ki, hogy a zsidó–keresztény házasságot kizárólag szekuláris, az antiszemitizmus tárházából vett érvekkel utasította el. Jedlicska Pál: *Társadalmi testvérharc s a kath. egyház között.* Esztergom, 1879. 228–230.

¹⁷ Lásd Istóczynek a képviselőházban 1875. április 8-án elhangzott első antiszemita beszédét. Istóczy Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslati 1872–1896.* Bp., 1904. 5–6. Hasonló gondolatot fejteget Democritos Nr. 2.: *A keresztény–zsidó házasság a parlamentben és a főrendiházban.* Bp., 1884. 12–13.

¹⁸ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII. 163.

nyek összeházasodása az ő szemükben nem hordozott magában mást, mint Magyarország még gyorsabb és teljes elzsidósodásának a veszélyét.¹⁹

Ami a vegyes házasság mellett felhozott érveket illeti, egy részüknek nem volt közük a zsidókra vonatkozó asszimilációs reményekhez. A vegyes házasság védelmében számosan azért szólaltak fel, mert bevezetését a jogegyenlőség magától értetődő, elodázhatatlan követelményének tekintették. Az emancipációs törvénynek, „hogy az teljes legyen”, jelentette ki Toldy István egy 1865 körül tartott előadásában, a polgári házasságot is ki kell mondanía, amely a zsidók egyenjogúsításának „szükséges alkatrésze”.²⁰ A képviselőház igazságügyi bizottsága ugyanígy érvelt, mikor 1883. május 9-én végre közreadta jelentését a keresztény–zsidó polgári házasságról szóló törvényjavaslatról. „Az, hogy egy ország lakosai egymással szabadon léphessenek házasságra, társadalmi, állami és erkölcsi követelmény, s egyúttal az ország minden lakosának a természet törvényei által kijelölt joga.” Márpedig a törvény ezt a jogot nem biztosította, hiszen keresztény és izraelita nem kelthetett egybe, így a jelen állapot „az ország keresztény és izraelita lakosaira nézve egyaránt joghátrányt” képezett, „éppen azért megszüntetendő” volt.²¹ A törvényjavaslat 1883. novemberi vitáján a javaslatot előadó Literáty Ödöntől, illetve Tisza Kálmán kormányfőtől az általános és kötelező polgári házasságot 1869 óta követelő 48-as ellenzéki Irányi Dánielig sokan ugyanezzel az ellenvetést aligha tűrő érveléssel buzdítottak a javaslat elfogadására.²² Ugyanekkor, vagyis az 1880-as évek első felének a tiszaszlári vérváddal kulmináló antiszemita válsága idején az az érv is ismételtelen felmerült, miszerint a vegyes házasság jelentheti az antiszemitizmus gyógyírját, mivel feszültségoldó hidakat emelhet a keresztény középosztály és a zsidó polgárság egymástól elsáncolt táborai közé, ezáltal pedig véget vethet a zsidók „felekezeti elszigeteltségének”, írta Beksics Gusztáv a kormány félhivatalos napilapjában 1883 szeptemberében.²³ A vegyes házasságot többen gazdasági-társadalmi okból szorgalmazták, mivel reményük szerint lehetőséget kínált arra, hogy a zsidó kézre került nemesi birtokok a zsidó földbirtokosok és elszegényedett nemesi sarjak egybekelése révén visszavándoroljanak korábbi tulajdonosaikhoz.²⁴ Végül, de nem utolsó-

¹⁹ Simonyi Iván beszéde 1883. november 21-én: uo. 184. Szalay Imre beszéde 1883. november 22-én: uo. 190. A zsidó–keresztény polgári házasságról szóló törvényjavaslat „visszavetése” az 1883. október 6-án alakult Országos Antiszemita Párt programpontjai közé is bekerült. *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2003. 138.

²⁰ Toldy István: *A zsidók emancipációjáról*. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1852. Hasonló érvekre lásd még Irányi Dániel: *Levelek egy képviselőhöz. A zsidók egyenjogúsítását tárgyzó törvényjavaslat*. *Magyar Újság* 1867. november 10. 783.; Ugyanó beszéde 1879. március 17-én: *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, IV. 202–203.; Hoffmann Pál: *A zsidó kérdés megbeszélve*. Bp., 1882. 46–47.

²¹ *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. XV. Bp., 1883. 237–243.

²² Literáty Ödön 1883. november 18-án: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII. 138. Irányi Dániel 1883. november 20-án: uo. 147. Tisza Kálmán 1883. november 22-én: uo. 203.

²³ Matók Béla: *A Zsidó Kérdés*. Nro. 2. *Történelmi, társadalmi és törvényes szempontból tárgyalva*. Bp., 1881. 123. Mocsáry Lajos és Irányi Dániel képviselőházi beszéde 1883. január 23-án: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. IX. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1883. 167–168., 172–173.; Beksics Gusztáv: Budapest, szeptember 22. *Nemzet* 1883. szeptember 23. [2.]

²⁴ Tisza Kálmán: Pest, ápril 6. *Magyarország* 1861. április 7. [2–3.]; Bodnár Zsigmond: Báró Eötvös József (1813–1871). In: *Bodnár Zsigmond irodalmi dolgozatai*. Bp., 1877. 68.; Hermann Antal: A népesség ethnographiája. In: *Az ezredéves magyar állam és népe*. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1896. 367.

sorban, a nemesség polgárosodását sürgetők között egyesek a zsidókkal kötött vegyes házasságokban vélték megtalálni az ideális eszközt e réteg mentalitásának modernizációjára. Ilyeténképpen, vélte egy 1860-ban megjelent röpirat szerzője, „a zsidó jó tulajdonai nemcsak nyilvánulás, hanem a legtermészetesebb procedúra, a vérvegyülés által átszármaznak a magyarba”.²⁵ Két évvel később Ivánka Imre, a Határozati Párt prominens személyisége szintén azért tartotta áldásosnak a zsidó–keresztény házasságok bevezetését, mivel, amint írta, „csak hasznunkra válhatnak, ha a polgárisodott világ anyagi irányát tekintjük, ha élelmesebbek és jobb számítók tanulunk lenni”.²⁶

E vázlatos körkép után következzenek azok, akik a vegyes házasságot mindenekelőtt a keresztények és zsidók közötti kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében sürgették. Ezzel olyan, legtöbbször csupán néhány szavas, de mindenképpen csak röviden kifejtett nyilatkozatokhoz érünk, amelyekből néhány egyértelmű esettől eltekintve ritkán derül ki, hogy a szerző a zsidók és keresztények vegyes házassága révén reménye szerint megvalósuló egybeolvadás, összeolvadás, az előbbieknél az utóbbiak közé való beolvadása típusú kifejezéseken mit értett pontosan. Ebből kifolyólag többnyire megválaszolhatatlan marad a kruciális kérdés, vajon az adott vélemény milyen víziót takart: a némi – de legalábbis vallási – különbözőséget fenntartó zsidók integrációját, vagy különállásuk idővel teljes felszámolódását. A *Jewish Studies*ban honos terminológiával élve: asszimilációt, vagy radikális asszimilációt.²⁷ Az azonos kifejezések mögött a víziók eltérhettek, és az utóbbiakra nézve csak annak az ismerete nyújthat némi segítséget, hogy az adott politikai vagy értelmiségi a zsidókkal szemben általánosságban inkább szimpátiát vagy antipátiát, más-ságuk iránt nagyobb vagy kisebb megértést tanúsított.

A vegyes házasság sürgetésével többen elsősorban a – korabeli kifejezéssel élve – „társadalmi válaszfalak” lebontását, keresztények és zsidók társadalmi közeledését kívánták elősegíteni, a zsidók olyasfajta integrációját a többségi társadalomba, amelynek óhaja mögött nem érzem meghúzódni a hazai zsidóság felszámolásának vágját. Ezt a fajta liberális-integrációs törekvést olvasom ki Toldy István már említett 1865-ös előadásából, illetve két évvel később megjelent röpiratából, amelyben azért tekintette értelmetlennek a vegyes házasság engedélyezése nélküli egyenjogúsítást, mivel utóbbi célját éppen abban látta, hogy a zsidó „közeledhessék hozzánk, hogy egyesüljön velünk a közös hazaszeretetében”.²⁸ Hasonló indíték mozgathatta Keleti Károlyt, aki 1871-ben azért sürgette

²⁵ Nagy J.: *Vízhang Dr. Rokonstein Lipótnak, A magyar izraelita 1860-ban című röpiratára*. Pest, 1860. 11.

²⁶ Idézi Deák Ágnes: „...hová jutottunk, midőn egy conservatív és kath. szerkesztőt ilyen zsidóügyi cikkért elítélnék”. Lonkay Antal és az *Idők Tanúja* sajtópere 1863-ban. In: *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Szerk. Borsi-Kálmán Béla. Bp., 2013. 138. Lásd még Bodnár: Báró Eötvös József, 66.; Czigány Károly: Házasság és még valami. In: *Élekek naplója. Tárca- és iránycikk*. Veszprém, 1886. 62.

²⁷ Todd M. Endelman: *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945*. Bloomington–Indianapolis, 1990.; Deborah Hertz: Preface to the Paperback Edition. In: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*. Syracuse – New York, 2005. XIX–XX.; Todd M. Endelman: *Leaving the Jewish Fold. Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History*. Princeton–Oxford, 2015.

²⁸ Toldy István: *Az 1848-ki törvények és a katolikus egyház Magyarországon. Elmékedések az egyházreformról*. Lipcse, 1868. 180. A könyv címlapján az 1868-as dátum szerepel, de megjelenéséről a lapok már 1867 novemberében beszámoltak.

a polgári házasság bevezetését, mert úgy gondolta, hogy amíg a zsidó és keresztény nem kötheti össze életét, addig sem az előbbi nem fogja magát „teljes, egyenlő fiúul érezhetni a közös hazának”, sem a keresztény nem fogja „testvérenek fogadhatni a zsidót”.²⁹ Pulszky Ferencet is inkább az integrációs szándék vezethette, mintsem a vegyes házasság felszívó hatásának reménye, mikor 1880-as cikkében arra figyelmeztette olvasóit, hogy amíg „a jus connubii nem létezik köztök és köztünk”, addig a zsidó is „elkülönzött népfaj” marad, „szomszédunk, néha barátunk, de nem testvérünk, s atyánkfia”,³⁰ vagy amikor tizenkét évvel később így nyilatkozott: „Mindaddig, míg a polgári házasság be nem hozatik s a zsidókat és keresztényeket a rokonság és sógorság nem fűzi össze szorosabban, mindig fenn fog maradni az az idegenség, mely a keresztény és zsidó polgártársakat egymástól elválasztja.”³¹

Ezekhez a véleményekhez képest azonban nagyobb számban találtam olyanokat, amelyekben a vegyes házasság révén vizionált összeolvadás óhaja megítélésem szerint a zsidóság (ön)felszámolásának – nem feltétlenül tudatos – reményét takarta, olyan jövőképet sugallt, amelyben a zsidóság megszűnik külön entitásként létezni. Az országgyűlésnek a zsidók emancipációjáról szóló 1844. szeptember 7-i kerületi ülésén a liberális reformellenzék jobbszárnyához tartozó Pázmándy Dénes nem kívánta addig felruházni a zsidókat polgári jogokkal, ameddig „külön sectát” képeznek az államban. Az emancipációt „csak úgy érhetik el”, villantotta fel a megoldást, „ha hozzánk simulnak, ha házasság által amalgamisálatnak”.³² 1867 októberében, vagyis közvetlenül a zsidókat egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvénycikk megszavazása előtt megjelent röpiratában Kecskeméthy Aurél arra figyelmeztetett, hogy az egyenjogúsítástól függetlenül a zsidóság mindaddig külön „cast” marad, míg „a kereszténységgel családilag össze nem olvad”.³³ Vajda János 1874-ben a polgári házasság bevezetésétől, illetve ennek köszönhetően keresztények és zsidók „múlthatatlanul szükséges összelegyítése” és „vérelegyedése” lehetővé tételétől „a zsidóság gyors beolvadását” remélte, beolvasztását „a nemzettest zömébe”.³⁴ Egyik 1880. márciusi képviselőházi beszédében Thaly Kálmán azért követelte a polgári házasság mielőbbi bevezetését, mert, mint mondta, „azt akarom, hogy a hazai zsidóság velünk magyarokkal egy test és vér, és a művelt társadalomba beilleszthető tényező legyen”.³⁵ Vécsey Tamás akadémikus jogtudós szerint, aki 1881 tavaszán a keresztény–zsidó polgári házasságról a képviselőház elé benyújtott törvényjavaslatot vizsgáló igazságügyi bizottság

²⁹ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest, 1871. 355.

³⁰ Pulszky Ferencz: A zsidókról. *Pesti Napló* 1880. július 25. [1.].

³¹ Pulszky Ferenc: Májusi liberalizmus. *Pesti Hírlap* 1892. május 26. 2. Pulszky, aki, mint köztudott, egy bécsi zsidó bankár megkeresztelkedett lányát, Walter Teréziát vette feleségül, magánéletében sem zárkózott el a zsidók társaságától. Amint Zsengeri Samu, a rövid életű *Szombati Újság* szerkesztője írta Pulszkyknak a hetilapjában közölt cikkéhez fűzött lapalji megjegyzésben: „Magyarországon nincs competensebb ember a zsidó megítélésére a cikkírónál”, mivel „senki sem társalgott annyit s oly szívesen zsidókkal, mint ő”. Pulszky Ferencz: A zsidó ügy. [Szerkesztői megjegyzés.] *Szombati Újság* 1882. július 1. 213.

³² *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. VI. Szerk. Kovács Ferenc. Bp., 1894. 14.

³³ Kecskeméthy Aurél: *Parlamentari alkotmány és vármegyei reactió*. Pest, 1867. 100.

³⁴ Vajda János: Polgári házasság. (Szózat 1874. április 30.) In: *Vajda János válogatott politikai írásai*. S. a. r. Komlós Aladár. Bp., 1954. 156–157.

³⁵ *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XI. Szerk. P. Szathmáry Károly. Bp., 1880. 37–38.

előadói minőségében nyilatkozott, a javaslat célja az volt, hogy „a zsidót bekebelezi, beolvasztja, elkülönöztséget megszünteti”.³⁶ A törvényjavaslat 1883. novemberi általános vitáján Éles Henrik szabadelvű párti képviselő úgy vélte, hogy annak nem lehet más célja, mint hogy előmozdítsa „a zsidó fajnak a magyar nemzettel való összeolvadását”.³⁷ Végül Grünwald Bélát említeném, aki a vallás- és közoktatásügyi tárca 1890. november 21-i költségvetési tárgyalásán mondott utolsó képviselőházi beszédében arra figyelmeztette képviselőtársait, hogy amíg keresztények és zsidók nem házasodhatnak össze, addig „összeolvadás”, „egybeolvadás” sem remélhető, éppen ezért elmarasztalta a törvényhozást, amiért a „zsidóelemet [...] nem engedte belépni a keresztény család szentélyébe”.³⁸

Az efféle, nyilván többféleképpen értelmezhető nyilatkozatokkal párhuzamosan olyan vélemények is visszatérően elhangzottak, amelyekből többé-kevésbé egyértelműen kiviláglott a szerzők óhaja, hogy a hazai zsidóság vagy legalább annak akkulturált része a vegyes házasságok révén idővel maradéktalanul olvadjon be a keresztény magyar társadalomba. A *Pesti Hírlap*ban a zsidók emancipációjáról 1844 májusában közölt vezércikkében az író és műfordító Fábíán Gábor az elsők között emelt szót a nyilvánosság előtt „a zsidó és keresztény közti házasság felszabadítása” érdekében, mivel szerinte egyedül a „zsidó és keresztény vér” elegyedése biztosíthatta „az óhajtott assimilatiót”, ami alatt azt értette, hogy idővel „a vonzás physicali törvényénél fogva, a nagyobb elem végkép elnyeli és felolvasztja magában a kisebbet”.³⁹ Szerkesztői minőségében Kossuth Lajos több lapalji, részben kritikus megjegyzést fűzött Fábíán vezércikkéhez, de a vegyes házasságokra vonatkozó véleményében nem látott kivetnivalót, sőt, arról helybenhagyólag írta: „A mi értekező úrnak a keresztények és zsidók közti házasságról mondott véleményét illeti, azt egészen alaposnak nyilván elismerjük.”⁴⁰

Az országgyűlés alsótábláján 1848. március 21-én készített, majd feledésbe merült, fentebb már említett törvényjavaslat oly módon engedélyezte keresztények és zsidók polgári házasságát, hogy 6. paragrafusa megszabta: az abból származó gyermekeket a szülők csakis „a keresztényen szülő hitvallásában” nevelhették, ami persze egy nemzedék elteltével pontosan ugyanoda vezetett volna, mint a törvény híján fennálló helyzetben, ahol a zsidó fél a házasság előtt kénytelen volt áttérni jövendőbelije keresztény hitére.⁴¹ A rendelkezésről beszámoló *Marczius Tizenötödike*, a radikális fiatalok pesti napilapja fejcsoválva megjegyezte ugyan, hogy az „némileg a proselitismus színét is viseli”, ám elnézően hozzátette, „de ne legyen az ember mindig, s mindenben olly túl szigorú”.⁴²

A vegyes házasságokból született gyermekek vallásának kérdése a keresztény–zsidó polgári házasságról szóló törvényjavaslat 1883. novemberi képviselőházi tárgyalásán szintén felmerült. Az 1881-ben két ízben, március 22-én, majd a nyári országgyűlési képviselő-

³⁶ Az országgyűlés bizottságaiból. A *Hon* 1881. május 17. [1.]; A képviselőház igazságügyi bizottsága. *Ellenőr* 1881. május 17. [2.].

³⁷ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 143.

³⁸ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XX. Bp., 1890. 53–54.

³⁹ Fábíán Gábor: Zsidó-emancipatió. *Pesti Hírlap* 1844. május 5. 299–300.

⁴⁰ Uo. 300.

⁴¹ *Pesti Hírlap* 1848. március 24. 252.

⁴² [Cím nélkül.] *Marczius Tizenötödike* 1848. március 24. 23.

választások után október 8-án újból benyújtott törvényjavaslat nem rendelkezett a gyermekek vallásáról.⁴³ A mulasztást az igazságügyi bizottság hozta helyre. A jelentésével együtt 1883. május 3-án közzétett módosított törvényjavaslat 38. paragrafusa így fogalmazott: „A polgári házasságból született gyermekek vallása iránt a szülék egyetértése határoz: ennek hiányában a fiuk az apa, a leányok pedig az anya vallását követik.”⁴⁴ A bizottság jelentésével egy időben került a boltokba Kováts Gyula *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint* című könyve, amelyben a vegyes párok gyermekeinek vallását illetően az egyházjogász az 1848. márciusi törvénytervezethez hasonlóan inkább azt javasolta, hogy „a keresztény és zsidótól származó ivadékok csakis keresztények lehessenek”. Az egy évvel később akadémikussá választott Kováts úgy látta, hogy a törvénytervezetet így lehetne legkönnyebben elfogadtatni a keresztény egyházakkal, ráadásul, konkludált, „ez az álláspont felel meg azon nemzeti célknak is, melyet szem előtt tartunk”.⁴⁵ A vegyes párok gyermekeinek vallásáról folytatott képviselőházi vita során a szabadelvű párti Hoffmann Pál az igazságügyi bizottság rendelkezését támogatta, ám az akadémikus jogász egyben afelől is megnyugtatta képviselőtársait, hogy a valós életben „a kereszténység a házasságban is gyakorolni fogja a maga suprematiáját”, vagyis a vegyes párok „a legtöbb esetben” úgy fognak dönteni, hogy gyermekeiket a keresztény vallásban nevelik, amit helyesnek is tartott, mivel „a kereszténységet megilleti a fölény a zsidóság fölött”.⁴⁶

A keresztény–zsidó házasságról szóló törvényjavaslat tárgyalásán az első szónokok közé tartozó Horvát Boldizsár, aki e házasságokban látta a legbiztosabb módot ahhoz, hogy a zsidóság „lassanként elvesztvén faji jellegét és jelentőségét, a társadalomba mint homogén elem végképp beolvadjon”, nem ragadtatta magát ilyen értékítéletre, ám a köztiszteletnek örvendő ex-igazságügyminiszternek az antiszemitákra vonatkozó következő megjegyzése végképp nem hagy illúziót afelől, hogy reménye szerint keresztények és zsidók összeházasodásának az utóbbiak eltűnéséhez kellene vezetnie: „Még az antisemitákat sem érteném, ha vissza akarnák utasítani a törvényjavaslatot. Ha alaposak volnának is mindazon vádak, a melyekkel a zsidókat elborítják: még akkor is, sőt nekik első sorban kellene azt megszavazniuk. Mert ha csakugyan veszélyt látnak a zsidóságban a keresztény társadalomra nézve, [...] akkor éppen az ő szempontjukból két kézzel kell megragadniuk e törvényjavaslatban azon egyetlen possibilis eszközt, a mely a zsidóságot lassanként kivetkőztetvén faji jellegéből s bele olvasztván a közös társadalomba, az idő folytán az országra nézve ártalmatlanná, veszélytelenné teszi.”⁴⁷ Az egy nappal később, november 21-én felszólaló, szabadelvű párti Kőrösi Sándor jogakadémiai tanárnak a keresztény–zsidó

⁴³ Az 1878. évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. Bp., 1881. 193–206.; Az 1881. évi szeptember hó 24-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I. Bp., 1881. 151–164.

⁴⁴ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai, XV. 250.

⁴⁵ Kováts Gyula: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára.* Bp., 1883. 326–327. Kováts óhaját, hogy a keresztény–zsidó párok gyermekei mind keresztények legyenek, a *Fővárosi Lapok* recenzense nem tartotta kivitelezhetőnek, de maga is kívánta, hogy a törvényalkotók „kifejzhessék azt, miszerint az újfajta házasságban a keresztény elemnek bizonyos túlsúly adatik”. (F): *Keresztény–zsidó házasság.* *Fővárosi Lapok* 1883. november 16. 1711.

⁴⁶ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 280–281.

⁴⁷ Uo. 150–152.

házasság engedélyezése melletti érvelése és ennek alapján kikövetkeztethető víziója hasonló volt: „Ha tehát a mint Ónody t. képviselőtársam is fejtegette itt és az antisemiták állítják, hogy a zsidók a magyar társadalomra nézve veszélyesek: úgy nincs más teendő, mint arra törekedni, hogy ezen veszély megszüntetessék.”⁴⁸ Az egyházpolitikai küzdelmek hajnalán, 1891-ben megjelent könyvében Beksics Gusztáv, a dualizmus kori liberális nacionalizmus egyik legjelentősebb ideológusa ugyanezzel az önkéntelenül árulkodó retorikai fordulattal követelte „a zsidóság fölszívására” szerinte legalkalmasabb általános és kötelező polgári házasság bevezetését: „A zsidók beolvadását pedig okvetlenül fölidézi. *Ha az antisemitismusnak esze volna (ami nincs), ennek kellene legjobban sürgetnie a polgári házasságot.*”⁴⁹ [Kiemelés az eredetiben.]

Amint a fenti nyilatkozatokból kiviláglik, az összeolvadás szorgalmazása mögött meghúzódó radikális asszimiláció elvárása a vegyes házasságokból született gyermekek keresztényként nevelésének követelésében is egyértelműen tetten érhető. Ám ezeken a félreérthetetlen eseteken túl érdemes feltenni a kérdést, vajon az 1883-as törvényjavaslat miért tért el „a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról” szóló 1868. évi LIII. törvénycikk 12. paragrafusától, amely csak annyit mondott: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak s a lányok anyjoknak vallását követik.”⁵⁰ Az 1883. novemberi képviselőházi vitán többen azért kifogásolták a keresztény-zsidó házasságról szóló törvényjavaslat által a szülőknek felkínált lehetőséget, hogy gyermekeik vallásáról maguk döntsenek, mivel ez a keresztény-zsidó házastársaknak előjogot biztosított a döntési joggal nem rendelkező keresztény vegyes párokkal szemben.⁵¹ Ami tagadhatatlan. De mi lehetett ennek az oka? A gyermekek vallásáról kibontakozó vita végén felszólaló Literáty Ödön éppen e kérdésre akaratlanul adott felelettel válaszolt a kritikákra. Ha a vegyes házasságot kötött szülők közül utóbb a zsidó fél áttért házastársa keresztény hitére (az ellenkező eset nem fordulhatott elő, mivel keresztény még nem térhetett át a zsidó vallásra), „mi történik akkor a gyermekekkel?”, mutatott rá Literáty az esetre, amiért az igazságügyi bizottság az inkriminált rendelkezés beszurása mellett döntött. Az 1868. évi LIII. törvénycikk szerint ilyenkor a hetedik évet még be nem töltött gyermekek automatikusan követték nemük szerinti szüleiket új vallásukban. Hétéves koruk után viszont tizenkilenc éves korukig nem válhattak vallást. De mit jelentett ez a jelen törvény esetében? „Ha tehát az izraelita házastárs áttért keresztény hitre és a gyermekeknek a törvény alkalmazása mellett továbbra is izraelita vallásban kell megmaradniuk, hát akkor mind a két keresztény szülőnek izraelita gyermekei legyenek és a keresztény szülők izraelita vallásban neveljék gyermeküket?”⁵² A kérdést a törvényjavaslat előadója nyilvánvalóan költőinek szánta, olyan magától értetődően kerülendő lehetőség-

⁴⁸ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 169.

⁴⁹ Febronius [Beksics Gusztáv]: *Ultramontanizmus és nemzeti állam*. Bp., 1891. 97–99.

⁵⁰ Az 1868. évi LIII. törvénycikk szövegére lásd az *Ezer év törvényei* című honlapot. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. augusztus 28.)

⁵¹ Kiss Albert beszéde 1883. november 26-án: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XIII. 275. Csanády Sándor beszéde 1883. november 27-én: uo. 284.

⁵² Uo. 285.

nek, hogy azt nem is kommentálta. Indoklásából az tűnik ki, hogy a kormányzat – a korabeli viszonyok alapján reálisan – arra számított, a vegyes párok által alapított családok egy része idővel tisztán kereszténnyé válhat, ezt pedig semmiképpen sem kívánta megakadályozni.

A gyermekek vallásáról folytatott kétnapos vita során Mocsáry Lajos volt az egyetlen képviselő, aki világossá tette, hogy reményei szerint a vegyes házasságokból születendő gyermekek egy része zsidó lesz, és az is marad, mégpedig éppen mivel kortársaitól eltérően a zsidók és keresztények közötti távolság feloldását nem a vegyes párok létrejöttétől, hanem vegyes vallású gyermekeik társadalmi láthatóságától remélte. „A válaszfalak lerombolása”, hangoztatta a függetlenségi politikus, „nézetem szerint csak úgy lehet, ha látni fog a közönség izraelitákat és keresztényeket mint testvéreket, nem a szónak emphaticus, phrasisszerű értelmében, hanem valóságos atyafiakat, egy apától, anyától származott egyéneket, a kik közül az egyik keresztény, a másik izraelita. [...] Az ilyen zsidó és keresztény testvérek meg fogják találni egymás között a modus vivendit és ennek példája lesz azután a valóságos iskola arra nézve, hogy miként kell megélni egymás közt a zsidónak és kereszténynek.”⁵³ A nemzetiségi kérdésben elfoglalt toleráns álláspontja miatt már saját pártjában is egyre elszigeteltebb politikus ezzel a nézetével is egyedül maradt.

Az általános és kötelező polgári házasságról rendelkező 1894. évi XXXI. törvénycikk 1895. október 1-jei hatálybalépésével a viták ideje lezárult, elkövetkezett a törvények által kiváltott társadalmi változások értékelésének a korszaka. Záróakkordként e tekintetben Jekelfalussy Józsefet említeném, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatóját, aki az egyházpolitikai törvények hatásáról a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1898. december 5-i ülésén tartott felolvasásában a keresztény–zsidó vegyes házasságokat félreérthetetlen nyíltsággal a zsidók keresztény vallásra való áttérésével állította közvetlen párhuzamba, mint olyan, „nemzeti szempontból” egyaránt üdvös jelenségeket, amelyek következtében a zsidóság „fajilag is mindjobban egyesül a magyarsággal”.⁵⁴

A dualizmus kori keresztény magyar politikai elitet feloldhatatlan ideológiai antagonizmus feszítette: nacionalizmusa olyan maradéktalan homogenizációt követelt, amelyet liberalizmusa elítélt, s amely kifejezésének csak kismértékben engedhetett teret. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez a politikai elit nacionalizmusában is liberális volt, hiszen ha a zsidóság hosszú távú önfelszámolásában reménykedett is, a zsidóknak mégiscsak befogadásában, és nem faji rasszizmuson alapuló ideológiából fakadó kirekesztésében gondolkodott.

⁵³ Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIII. 282.

⁵⁴ Jekelfalussy József: Az egyházpolitikai törvények hatása. *Közgazdasági Szemle* 22 (1898) 811.